

Katsauksia

Emma Luoma^a, Sanna Hast^b & Jonna Kangasojä^c

Luonnonvarahallinnan uudet tuulet: tuulivoiman ja poronhoidon välinen yhteistoiminta rakentaa oikeudenmukaisempaa energiasiirtymää

Johdanto

Pohjoismaissa etenkin pohjoiset harvaan asutut alueet ovat voimakkaan tuulivoiman lisäsuunnittelun ja -rakentamisen kohteena. Tuulivoiman sijoittaminen näille poronhoitoa varten tarkoitetuille alueille on laukaissut oikeuskamppailuja ja voimakasta vastustusta poronhoitoyhteisöissä. Tuulivoimayhtiöitä ja valtion hallintoa on syytetty jopa vihreästä kolonialismista (esim. Holopainen 2021; YLE 2021; SVT 2022; Aftenposten 2023; NRK 2023). Myös Suomessa kansalliset tavoitteet hiilineutraalimpaan sähköntuotantoon ja energiaomavaraisuuteen vuoteen 2030 mennessä kasvattavat painetta lisätä merkittävästi tuulivoiman tuotantoa (Huttunen ym. 2022). Samalla pyritään välttämään ristiriitoja, joita voi syntyä, jos voimaloita sijoitetaan liian lähelle ihmisasutusta. Lisäksi valtioneuvoston asetus tuulivoimaloiden ulkomelutason ohjearvoista (1107/2015) ohjaa sijoittamaan tuulivoimaa vähemmän asutuille alueille. Poronhoitoalueen harvaan asutut seudut valikoituvat siten helposti suunnittelun kohteiksi.

Pohjoisen luonnonvarat ovat historiallisesti olleet valtioiden voimakkaan käytön ja ohjauksen kohteena. Poronhoitajien keskuudessa elävät ylisukupolviset kokemukset oman elinkeinon elintilan kaventumisesta sekä siitä, että mahdollisuudet vaikuttaa omaa elinpiiriä koskevaan päätöksentekoon ovat heikot tai olemattomat (Komu 2020; Hast 2021; Löf ym. 2022). Samalla ilmastonmuutoksen vaikutukset näkyvät nopeimmin poronhoitoalueella, mikä edelleen vaikeuttaa elinkeinon harjoittamisen ja sopeutumisen mahdollisuuksia muuttuvassa toimintaympäristössä (esim. Kumpula ym. 2020; 2022; Pekkarinen ym. 2023). Oikeudenmukaisuuden näkökulmasta tuulivoiman voimakas rakentaminen poronhoitoalueelle nostaa esiin kysymyksiä muun muassa haittojen ja hyötyjen alueellisesta jakautumisesta, paikallistoimijoiden mahdollisuuksista vaikuttaa hankekehitykseen ja oikeuksien

^a Historia- ja maantieteiden laitos, Itä-Suomen yliopisto & Akordi Oy, emmlu@student.uef.fi/emma@akordi.fi

^b Paliskuntain yhdistys & Luonnonvarakeskus, sanna.hast@paliskunnat.fi/ext.sanna.hast@luke.fi

^c Akordi Oy, jonna@akordi.fi

tunnustetuksi tulemisesta (ks. esim. Williams & Doyon 2019). Poronhoidon kannalta kyse on myös olemassa olevan muun maankäytön kanssa kasautuvista yhteisvaikutuksista sekä siitä, miten ja millä ehdoilla poronhoidon edellytykset voidaan turvata energiasiirtymän yhteydessä.

Tässä katsauksessa esitetyt havainnot ja kokemukset perustuvat vuonna 2019 alkaneeseen Suomen Tuulivoimayhdistyksen¹, Paliskuntain yhdistyksen² ja neutraalina välittäjänä toimivan Akordin³ yhteistyöhön. Jo yli kolmen yhteistyövuoden aikana tuulivoima-alan ja poronhoidon toimijat, viranomaiset ja kunnat ovat muotoilleet yhdessä hyviä käytäntöjä tuulivoimahankkeiden operoimiselle saamelaisten kotiseutualueen ulkopuolisella poronhoitoalueella⁴ (Anttonen ym. 2023) ja etsineet luovia keinoja tuulivoimasta aiheutuvien haittojen arvioinnille, hillinnälle ja kompensatiolle. Vuoteen 2023 mennessä yhteistyö on vakiintunut ja toimialat ovat muodostaneet pysyväluonteisen yhteistoiminnallisen alustan, jolla tuulivoima-alan ja poronhoidon välisiä kysymyksiä tunnistetaan ja ratkotaan yhdessä säännöllisten tapaamisten tukemana. Työ on perustunut yhteistoiminnallisten menetelmien (*collaborative governance, collaboration*) perusperiaatteisiin (Ansell & Gash 2008; Emerson ym. 2012; Kotilainen ym. 2021).

Tässä katsauksessa tarkastelemme niitä olennaisia kysymyksiä ja haasteita, joita kansalliseen tuulivoimatuotannon lisäämiseen poronhoitoalueella liittyy sekä mahdollisuuksia ratkoa näitä haasteita tuulivoima-alan ja poronhoidon välille rakennetussa yhteistoiminnallisessa työskentelyssä. Toimintatapa eroaa lakisääteisistä osallistamismenettelyistä ja vakiintuneista yhteensovittamisen keinoista siten, että osapuolet eivät ole tarkastelleet vain yksittäiseen hankkeeseen tai kaavaan liittyviä kysymyksiä vaan sopineet sellaisista jaetuista toimintatavoista, jotka mahdollistavat luottamuksen rakentamisen, ennakoivan neuvottelun ja yhdessä tunnustettujen haasteiden ratkaisemisen. Me kirjoittajat olemme itse toimineet sekä välittäjän roolissa yhdistysten välillä että osapuolena toimintatapojen kehittämisessä. Tarkastelemme siten yhteistyötä sisältä päin pohjaten omiin kokemuksiimme ja prosessin aikana kerättyyn laadulliseen aineistoon.

Poronhoidon oikeudellinen asema

Poronhoito on pitkän historian omaava maankäyttömuoto koko poronhoitoalueella, joka kattaa reilun kolmanneksen Suomen maa-alasta. Alue kattaa Lapin maakunnan (Kemi-Tornion aluetta lukuun ottamatta) sekä pohjoisosat Pohjois-Pohjanmaan ja Kainuun maakunnista. Poronhoito on järjestetty paliskuntajärjestelmän puitteissa, mikä tarkoittaa sitä, että porot laiduntavat paliskuntien (54) alueilla vuotuisen laidunkiertonsa mukaisesti, erilaisilla laidunalueilla eri vuodenaikoina. Paliskunnat ovat pinta-alaltaan,

1 Suomen Tuulivoimayhdistys on vuonna 1988 perustettu tuulivoima-alan edunvalvontajärjestö.

2 Paliskuntain yhdistys toimii Suomen 54 paliskunnan yhdyssiteenä. Yhdistys on poronhoitolaila perustettu (erotuksena esimerkiksi rekisteröityihin yhdistyksiin) ja toimii maa- ja metsätalousministeriön hallinnon alaisuudessa. Sen rooli luonnonvarojen ja maankäytön suunnitteluprosesseissa lähestyy viranomaisen roolia toimia asiantuntijana ja neuvojana. Yhdistyksellä ei ole maankäyttöasioissa oikeudellista mandaattia neuvotella tai sopia, vain asianosaisilla paliskunnilla on. (Poronhoitolaki PHL 848/1990, 20 §; Paliskuntain yhdistyksen säännöt 1990, 2 §.)

3 Akordi Oy on suomalainen yhteiskunnallinen yritys, joka on erikoistunut ammatillisena neutraalina osapuolena avustamaan ympäristön suunnittelu-, politiikka- ja päätöksentekoprosessien osapuolia erilaisten tarpeiden ja intressien yhteensovittamisessa.

4 Työssä ei käsitellä saamelaisten kotiseutualueen erityispiirteitä. Tehty rajausta perustuu saamelaisten laissa turvattuun kulttuuriseen itsehallintoon saamelaisten kotiseutualueella, joka kattaa Enontekiön, Inarin ja Utsjoen kunnat sekä poronhoitoalueeseen kuuluvan osan Sodankylän kunnasta. Yli 90 % saamelaisten kotiseutualueen maa- ja vesialueista hallinnoiva Metsähallitus on linjannut aluetta koskevassa luonnonvarasuunnitelmassaan, ettei se tule käynnistämään tuulivoimahankkeita saamelaisten kotiseutualueella tai Koltta-alueella suunnittelukaudella 2022–2027 (Metsähallitus 2022).

poromääriltään, laidunympäristöltään ja muun maankäytön asettamilta reunaehdoiltaan erilaisia. (Paliskuntain yhdistys 2023a.) Paliskunnat edustavat itseään suunnitteluprosesseissa poroisännän, varaisännän tai erikseen tehtävään valtuutetun paliskunnan osakkaan kautta (Poronhoitolaki PHL 848/1990, 7 §, 19 §).

Poronhoito-oikeus ja siihen kuuluva vapaa laidunnusoikeus on poronhoitolailla turvattu *ikäikäinen nautintaoikeus* (PHL 848/1990, 3 §; Joonas 1993). Poronhoidon käytännöllinen perusta on juuri maan omistussuhteesta riippumaton porojen vapaa laidunnus ja laajat yhtenäiset laidunalueet. Poronhoitoalueen pohjoisin osa, 20 paliskuntaa, kuuluu erityisesti poronhoitoa varten tarkoitettuun alueeseen, missä muulla maankäytöllä valtion mailla ei saa aiheuttaa poronhoidolle huomattavaa haittaa (PHL 2 §). Koko poronhoitoalueella on valtion mailla voimassa valtion viranomaisen neuvotteluvelvollisuus suunnitellessaan toimintaa, joka olennaisesti vaikuttaa poronhoidon harjoittamiseen (PHL 53 §). Poronhoitoalueen maakuntakaavoista tulee myös määräyksiä, jotka edellyttävät poronhoidon turvaamista maankäytön suunnittelussa. Lisäksi maankäyttö- ja rakennuslain (MRL 132/1999) mukaan kaavoilla ei saa aiheuttaa maanomistajille tai muille oikeudenhaltijoille kohtuutonta haittaa (28 §).

Poronhoito-oikeus ei rinnastu täysin suoraan mihinkään toiseen oikeuteen, mutta paliskuntien tulkitaan olevan esimerkiksi maankäyttö- ja rakennuslain 28 §:ssä tarkoitettuja ”muun oikeuden haltijoita”, joille ei saa aiheuttaa kaavalla kohtuutonta haittaa (MRL 28 §). Korkeimman hallinto-oikeuden vuosikirjaratkaisu (KHO 2022:12) Maaninkavaaran tuulivoimayleiskaavassa oli merkittävä, sillä se osoitti, että vaatimukset poronhoidon toimintaedellytysten säilyttämisestä koskevat koko poronhoitoaluetta. Kaavasta aiheutuvat vaikutukset on selvitettävä, eikä kaavalla saa aiheuttaa kohtuuttomia vaikutuksia poronhoidolle.

Poronhoitolaista tulevien oikeuksien lisäksi poronhoitoalueella voivat tulla huomioitavaksi myös saamelaisten kulttuuriset oikeudet alkuperäiskansana. Saamelaisten kotiseutualue määritellään laissa saamelaiskäräjistä (974/1995, 4 §), ja se rajautuu kartalla poronhoitoalueen pohjoisimpiin kuntiin Enontekiöön, Inariin ja Utsjokeen sekä Sodankylän kunnassa sijaitsevaan Lapin paliskuntaan. Saamelaisten kulttuuristen oikeuksien ja perinteisten elinkeinojen harjoittamisen turvaaminen ei rajoitu kuitenkaan pelkästään tälle alueelle. Korkeimman hallinto-oikeuden Savukosken Soklin kaivoksen ympäristölupaa koskevan vuosikirjaratkaisun (KHO 2022:38) mukaan saamelaisten oikeus harjoittaa perinteisiä elinkeinojaan, kuten poronhoitoa, on turvattu Suomen perustuslain (731/1999) 17 §:n 3 momentin samoin kuin KP-sopimuksen (8/1976)⁵ 27 artiklan nojalla. Tämä oikeus on turvattu riippumatta siitä, aiheutuuko hankkeesta tai toiminnasta saamelaisten oikeuksiin kohdistuva vaikutus saamelaisten kotiseutualueella.

Poronhoidon historian ja oikeudellisen aseman vuoksi yhdymme Sarkin ja kumppaneiden (2021) esittämään näkökulmaan, että poronhoitajat on täsmällisempää määrittellä maankäyttöprosesseissa ”oikeudenhaltijoina” ”sidosryhmän” sijaan. Sidosryhmälähestymistavan ongelma on, että se asettaa taloudelliset arvot etusijalle, jättää historiallisen näkökulman huomiotta ja johtaa eräänlaiseen tasapäästämiseseen: sidosryhmiä voivat olla kaikki, joilla on jokin intressi suunnittelun kohteena olevaan alueeseen. Sidosryhmälähestymistapa estää tällöin alkuperäiskansojen ja perinteisten elinkeinojen harjoittajien oikeuksien tunnustamisen, vaikka pyrkimyksenä olisikin edistää näiden tahojen osallisuutta. (Sarkki ym. 2021; myös Löf ym. 2022.)

5 KP-sopimus (8/1976): Yhdistyneiden Kansakuntien (YK) yleiskokouksen 16.12.1966 hyväksymä kansallais-oikeuksia ja poliittisia oikeuksia koskeva kansainvälinen yleissopimus.

Pohjois-Suomen luonnonvarahallinnan haasteet oikeudenmukaisuuden kannalta

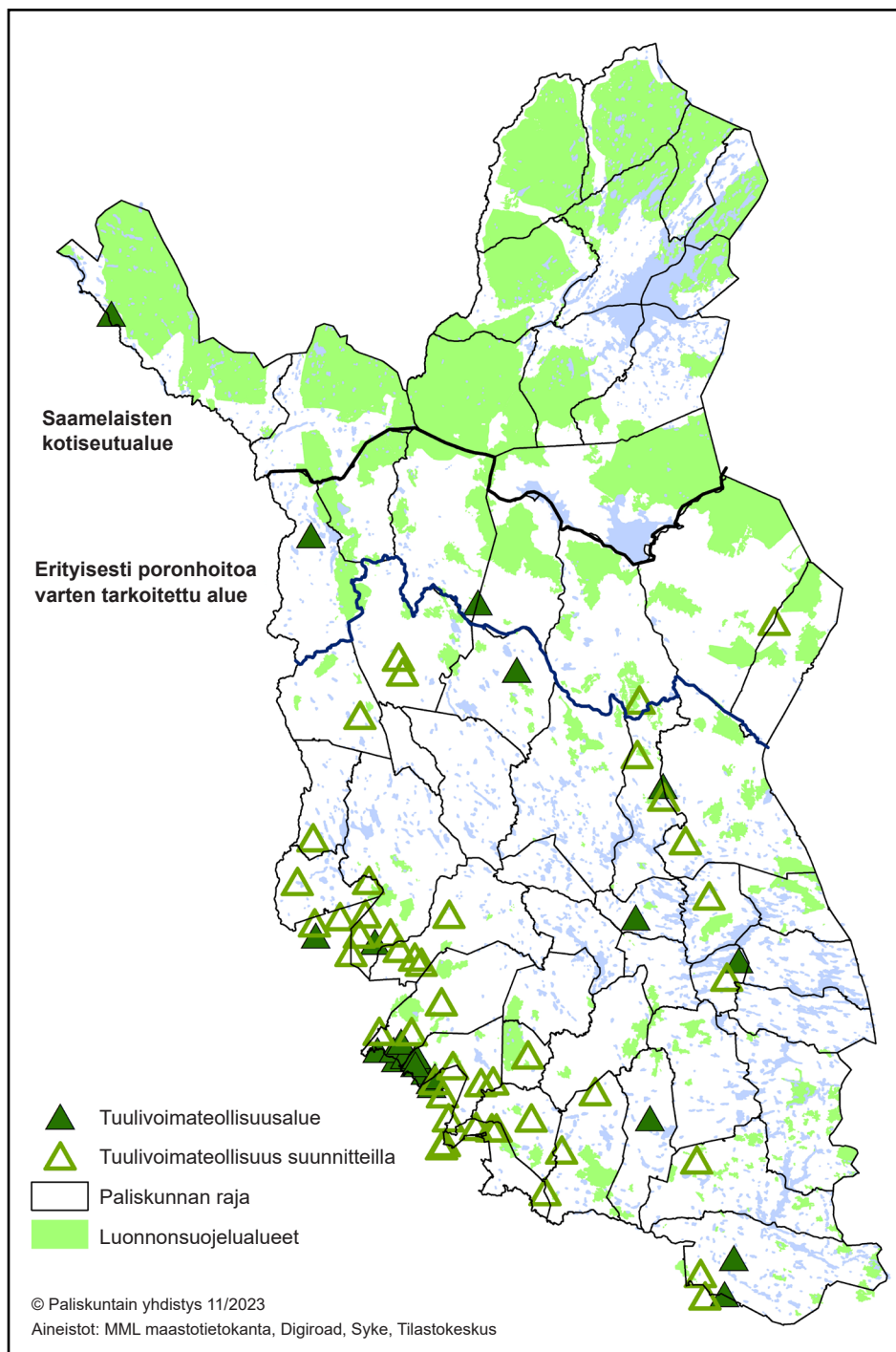
Suomen tavoitteena on energiaomavaraisuus vuoteen 2030 mennessä, jonka jälkeen pyrki- myksenä on siirtyä energian toimittajaksi Euroopan maihin (Huttunen ym. 2022). Pohjois- Pohjanmaalla ja Lapissa ajetaan vihreän energiasiirtymän osana paitsi tuulivoiman myös vetyteollisuuden sekä uusien maametallikaivosten intressejä (Paliskuntain yhdistys 2023b; Pohjoinen ohjelma 2023). Merkittävimmät odotukset kohdistuvat etenkin tuulivoimaan uusiutuvan energian tarjonnan lisäämisessä (Huttunen ym. 2022). Suomen maakunnista Pohjois-Pohjanmaalla on jo valmiiksi eniten tuulivoimaa ja lisää tavoitellaan. Lapin liiton ensimmäisessä tuulivoimaselvityksessä tunnistettiin 46 seudullisesti merkittävää tuuli- voima-alueita ja selvityksiä on sittemmin laajennettu saamelaiden kotiseutualueelle (Lapin liitto 2022; 2023). Rinta rinnan alueiden käytön suunnittelun kanssa poronhoitoalueella hankkeita on käynnissä ainakin 40 (kuva 1) ja toiminnassa on jo parikymmentä tuuliener- gian tuotannon aluetta⁶.

Tuulivoiman vaikutuksia poronhoitoon on tutkittu jonkin verran ja paliskunnissa on karttunut kokemukseräistä tietoa. Tuulivoimahankkeista voi koitua poronhoidolle monenlaisia vaikutuksia, kuten laidunalueiden menetyksiä ja sen myötä laidunpaineen kasvamista muilla alueilla, vaatimien häiriintymistä vasoma-aikana rakenteiden, äänen tai välkkeen vuoksi, laidunkierroksen häiriintymistä ja porojen siirtymistä viljelyn tai asutuksen lähistölle, uudesta tiestöstä aiheutuvia poro- ja liikennevahinkoja sekä erilaisia kustannuksia esimerkiksi poroaitojen uudelleensijoittamisesta tai lisäruokinnasta johtuen (Skarin ym. 2018; 2021; Anttonen ym. 2023). Tuulivoimapuiston vaikutukset poronhoidolle ulottu- vatkin huomattavasti laajemmalle kuin pelkkä hankealue (Nellemann ym. 2003; Strand ym. 2018; Skarin ym. 2018; 2021; Horstskotte ym. 2022; Kumpula ym. 2022). Usein rakennettuja puistoja myös laajennetaan ja alueelle rakennettujen voimajohtojen varteen rakennetaan lisää tuulivoimaa.

Samanaikaisesti tuulivoiman kanssa poronhoitoalueella toimii ja sinne kohdistuu useita muita maankäyttöpaineita, kuten monenlaisia infrahankkeita, metsätaloutta ja kaivos- ja metsäteollisuutta (kuva 2). Pääallekkäin onkin käynnissä iso joukko yhteensovittamisen menettelyjä, esimerkiksi kaavoja, YVA-menettelyjä, erilaisia ympäristölupamenettelyjä, luonnonvarasuunnittelun prosesseja ja kahdenvälisiä paliskunnan ja toiminnanharjoit- tajan välisiä sopimusneuvotteluja. Samoilta alueille kasautuvat risteävät, päällekkäiset ja toisinaan toisensa poissulkevat erilaiset käyttömuodot ovat johtaneet porojen laidun- alueiden vähenemiseen, heikkenemiseen ja sirpaloitumiseen. Paliskunnissa ei välttämättä ole enää tilaa väistää uusien käyttömuotojen edessä ilman kriittisten laidunalueiden mene- tyksiä. Hankkeiden vastustaminen ja oikeuskiistat ovat monille paliskunnille ainoa jäljellä oleva keino puolustaa oikeuksiaan elinkeinon ja kulttuurin harjoittamiseen.

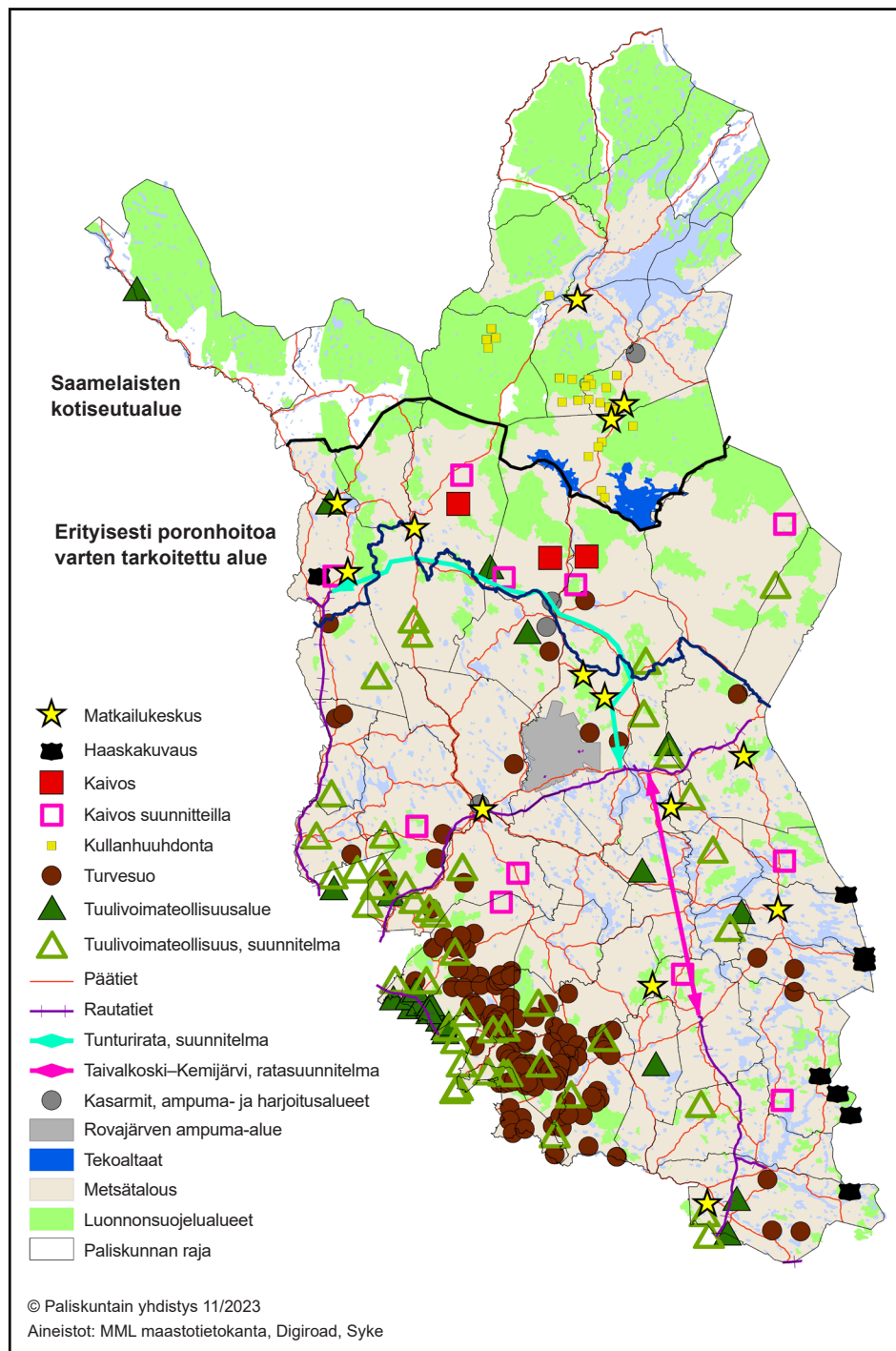
Vaikka alueet ja poronhoidon käytännöt eri puolilla pohjoismaita vaihtelevat, tuuli- voimaan liittyvät ongelmat ja syyt vastustaa hankkeita yhdistävät kuitenkin poronhoito- yhteisöjä. Energian tuotantoalueet määrittävät osaksi sitä luonnonvarojen käytön kumu- latiivista jatkumoa, joka vähentää, pirstoo ja heikentää porojen laidunalueita ja mah- dollisuuksia näiden käyttöön (esim. Österlin & Raitio 2020; Hast 2021; Hortskotte ym. 2022). Pohjoisten luonnonvarojen käytön perustelua kansallisilla tarpeilla onkin kuvattu ”vihreänä kolonialismina” tai ”energiareservaatien perustamisena”. Oikeudenmukaisuuden näkökulmasta keskeisiä kysymyksiä ovat muun muassa, kenen tarpeisiin sähköntuotanto- kapasiteettia kasvatetaan, miten haitat jakaantuvat alueellisesti ja miten alkuperäiskansojen oikeudet otetaan huomioon. (Esim. Normann 2021; Fjellheim 2023.)

⁶ Suomen Tuulivoimayhdistys ylläpitää kartta-aineistoa Suomessa toiminnassa olevista tuulivoimaloista ja suunnit- teilla olevista tuulivoimahankkeista: <https://tuulivoimayhdistys.fi/tuulivoima-suomessa/kartta>

Kuva 1. Tuulivoima poronhoitoalueella. Lähde: Paliskuntain yhdistys, 2023.

Figure 1. Wind power in the reindeer husbandry area. Source: Reindeer Herders' Association, 2023.

Kuva 2. Maankäyttö poronhoitoalueella. Lähde: Paliskuntain yhdistys, 2023.

Figure 2. Land use in the reindeer husbandry area. Source: Reindeer Herders' Association, 2023.

Norjan korkeimman oikeuden päätös koskien Fosenissa toiminnassa olevia reilua 150 tuulivoimalaa on noussut yhdeksi näkyvimmistä esimerkeistä siitä, miten energiasiirtymä pohjoismaissa on mitä konkreettisimmin kysymys oikeudenmukaisuudesta. Oikeus tuomitsi lokakuussa 2021 voimalat laittomiksi, mutta vielä kaksi vuotta päätöksen jälkeen voimalat ovat edelleen tuotannossa (Aftenposten 2023; NRK 2023). Suomessa tuulivoiman lisärakentaminen on koskettanut tähän saakka erityisesti saamelaiden kotiseutualueen ulkopuolista poronhoitoaluetta, mutta selvityksiä koko Lapin uusiutuvien energiantuotantomuotojen edistämiseksi tehdään aktiivisesti koko ajan (Lapin liitto 2022; 2023). Samalla hankekehittely yhtiöiden toimesta on hyvin aktiivista.

Suomessa Kuusamon Maaninkavaaran tuulivoimakaavan kaatuminen korkeimmassa hallinto-oikeudessa (KHO 2022:12) oli asianosaisen paliskunnan poronhoidolle voitto ja KHO:n ennakkoratkaisuna merkittävä muidenkin poronhoitoalueen paliskuntien kannalta. KHO antoi Maaningan tuulivoimahankkeeseen liittyvät päätökset maakuntakaavasta ja kaupungin tuulivoimaosayleiskaavasta. Osayleiskaavaa koskevassa päätöksessä todetaan, että kaavan mahdollistaman tuulivoimarakentamisen vaikutukset alueella harjoitettavalla poronhoidolle olisivat merkittävän kielteisiä huolimatta siitä, että kaava-alue ja erityisesti tuulivoimahankkeen rakenteiden vaatima pinta-ala varasivat vain pienen osan paliskunnan laidunnettavan maa-alueen kokonaispinta-alasta. Päätöksen mukaan kaava-alueelle sijoituvilla laidunalueilla oli tehdyn selvityksen perusteella keskeinen merkitys alueen poronhoidolle. Kyseessä oli paliskunnan keskeisin vasoma-alue. Hankkeen toteuttamisen oli arvioitu vaikuttavan haitallisesti myös porojen laidunkiertoon ja muihin elinolosuhteisiin. (KHO 2022:12.) Tuulivoimasuunnittelu aloitettiin KHO:n päätöksen jälkeen kuitenkin alueella uudelleen Nuunajärven hankenimen alla.

Kartoilla (kuvat 1 ja 2) kuvatut erilaiset maankäyttömuodot ja -paineet kasautuvat, uhkaavat ja heikentävät elinkeinoa, aiheuttaen stressiä ja taloudellisia haasteita. Lisäksi suunnitteluprosessien hajanaisuus ja epävarmuus tulevasta vaikuttavat elinkeinon jatkuvuuteen – siihen, jäävätkö nuoret jatkamaan vai hankkivatko toisen ammatin. Epäoikeudenmukaisuuden kokemus ja toisinaan vuosikausia kestävät raskaat suunnittelu- tai oikeusprosessit ovat kuluttavia kokemuksia. Esimerkiksi erilaiset lausunnot aiheuttavat paljon ylimääräistä, muun työn päälle tulevaa työtä paliskunnille ja poronhoitajat kokevat usein, ettei heillä ole todellisia vaikutusmahdollisuuksia alueella tapahtuvaan maankäyttöön. Kaikki nämä yhdessä johtavat pitkittyneisiin konflikteihin ja pysäyttävät alueen muun kehittämisen. (esim. Österlin & Raitio 2020; Hast 2021; Kløcker Larsen ym. 2022; Kumpula ym. 2022.)

Poronhoidon ja tuulivoima-alan välinen yhteistoiminnallinen alusta

Vuodesta 2019 alkaen Paliskuntain yhdistys, Suomen Tuulivoimayhdistys ja Akordi ovat työskennelleet yhdessä tuulivoiman ja poronhoidon välisen vuoropuhelun ja yhteistoiminnan tiivistämiseksi. Käytännössä yhteistyö on tarkoittanut välitettyä vuoropuhelua yhdistysten välillä sekä laaja-alaista yhteistyötä tuulivoimayritysten, paliskuntien, YVA- ja SVA-konsulttien, viranomaisten, maakuntaliittojen sekä kuntien kanssa.

Vuoropuhelu alkoi tapaamisilla, joissa molempien yhdistysten edustajat kävivät tilanteesta ja koetuista ongelmista avointa ja luottamuksellista keskustelua Akordin avustamana. Tapaamisissa tunnistettiin se, että tuulivoimatoimijoiden ja poronhoidon maailmat ovat hyvin kaukana toisistaan ja kielteisistä kokemuksista on kertynyt paljon epäluuloja ja epäluottamusta toimijoiden välille. Keskustelujen kuluessa avainhenkilöt tutustuivat toisiinsa ja tunnistettiin tarve rakentaa vastaava avoin keskusteluyhteys laajemmin molempien yhdistysten jäsenten välille.

Akordin ja molempien yhdistysten edustajien välisissä tapaamisissa kehkeytyi ajatus yhteentulemisesta, jonka lähtökohdaksi otettaisiin tilanne ja ongelmat sellaisina kuin ne eri näkökulmista näyttäytyivät. Ensimmäinen laaja-alaisempi alojen välinen yhteentuleminen

järjestettiin syyskuussa 2021. Lisäksi päätettiin järjestää epämuodollisia muutamien henkilöiden välisiä tutustumista edistäviä tilanteita, eli vierailuja puolin ja toisin jo ennen yhteistä seminaaripäivää. Näillä vierailuilla muutama paliskunta toivotti kesällä 2021 tuulivoimatoimijoita tervetulleeksi vieraakseen tutustumaan vasojen merkintään. Syksyllä paliskuntien edustajat vierailivat puolestaan tuulipuistossa.

Näistä tunnustelevista yhteentulemisista käynnistyneen yhteistyön aikana toimijat ovat sitemmin tulleet yhteen useita kertoja yhteistyötapaamisissa vuosina 2021, 2022 ja 2023 (sovitusti myös tulevana vuonna 2024), maastokäynneillä, työryhmätyöskentelyssä ja alueellisissa koulutuksissa Pudasjärvellä, Kemijärvellä, Simossa ja Pellossa. Pitkällä aikavälillä työn tavoitteena on ollut vakiinnuttaa toimialojen välille luotu yhteistoiminta ja siten mahdollistaa ja turvata jatkuva toimijoiden väliselle tiedonvaihdolle, neuvottelulle ja ennakoivalle ongelmanratkaisulle.

Yhteistyön välituloksena syntyi vuonna 2023 julkaistu toimintamalli: *Tuulivoimahankkeiden suunnittelu ja operointi poronhoitoalueella – tuulivoima-alan ja poronhoidon näkemys hyvistä käytännöistä* (Anttonen ym. 2023). Toimintamallin muotoiluun osallistui tuulivoima-alan ja poronhoidon lisäksi maakuntaliittojen, ELY-keskusten ja Metsähallituksen edustajia. Tarkoituksena on ollut tarjota hanketoimijoille yhtenäinen ohjeistus siihen, miten poronhoito tulee huomioida tuulivoimahankkeen eri vaiheissa ja millaiset vuorovaikutuksen käytännöt auttavat rakentamaan luottamusta hanketoimijan ja paliskunnan välillä. Toimintamallissa korostuvat etenkin oikea-aikaisen yhteydenpidon ja tiedonvaihdon teemat sekä keskinäisen ymmärryksen lisääminen. Paliskunnissa erityisen tärkeänä nähdään mahdollisimman varhainen yhteydenotto sekä luottamuksen ja kunnioituksen osoittaminen. Toimivan yhteistyön nähdään myös edellyttävän, että molemmat osapuolet ovat halukkaita kommunikointiin ja yhteydenpitoon sekä sitoutuvat sovittuihin asioihin.

Vuonna 2023 alojen välistä yhteistyötä on jatkettu jalkauttamalla muotoiltuja hyviä käytäntöjä ja kehittämällä edelleen tuulivoima-alan ja poronhoidon välisiä vuorovaikutuksen ja neuvottelun toimintatapoja. Käytäntöjen jalkauttamiseksi on järjestetty alueellisia koulutuksia, joissa on pureuduttu toimijoiden väliseen vuorovaikutukseen ja rakentavan neuvottelun menetelmiin käytännössä. Keväällä 2023 järjestetyt koulutukset suunnattiin kullakin alueella toimiville tuulivoimayhtiöille, tuulivoiman parissa toimiville konsulteille, paliskunnille sekä kaavoituksesta ja luvituksesta vastaaville toimijoille.

Keskinäisen vuorovaikutuksen kehittämisen lisäksi alojen välisessä yhteistyössä on tunnistettu tarve tuottaa yhdessä tietopohjaa liittyen kysymyksiin siitä, mitä tuulivoiman takia menetettävien laidunalueiden kompensatio voisi käytännössä tarkoittaa. Käsiteltyjä teemoja ovat olleet esimerkiksi rakentamisen aikaisten alueiden ennallistaminen, laidunalueiden ennallistaminen ja/tai turvaaminen muualla asianosaisen paliskunnan sisällä, turvetuotannosta vapautuvien soiden ennallistaminen porolaitumina ja jatkälän istutukset niille soveltuvilla alueilla. Lisäksi on pohdittu, millä menetelmillä laidunalueiden ennallistamista ja muita kompensatiotoimia voidaan tehdä.

Uudet yhteensovittamisen käytännöt oikeudenmukaisen energiasiirtymän edellytyksenä

Luonnonvaroihin kohdistuvat paitsi geopolitiikan ja talouden, myös ilmasto- ja biodiversiteettipolitiikan paineet sekä paikallisten käyttäjien ja alkuperäiskansa saamelaisten tarpeet, toiveet ja oikeudet. Nykyiset luonnonvarojen hallinnan muutospainheet sekä luonnonvarojen käyttöön liittyvät keskustelut ja kiistat nostavat näkyviin sekä luotuneita että luovia luonnonvarojen hyödyntämisen tapoja ja ajatusmalleja. Tyypillisesti luonnonvarahallinnassa yhteensovittamisen idea lähtee liikkeelle ajatuksesta, että luonnonvarat olisivat ikään kuin irrallaan niitä hyödyntävistä toimijoista ja heidän tavoitteistaan, teknologioista ja käytännöistä; että samoja alueita olisi mahdollista käyttää monin päällekkäisin ja limittäisin tavoin hyvin informoidun, eri näkökulmat huomioivan suunnittelun seurauksena (Hast 2021, 15).

Tämä idea yhteensovittamisesta pyrkii mahdollistamaan useita päällekkäisiä tavoitteita ja luonnonkäyttömuotoja jättäen kuitenkin samalla hämärään ne vaikutukset ja muutokset, mitä paikallisille ympäristöille ja elinkeinoille aina aiheutuu.

Hast (2021) on esittänyt, etteivät luonnonvarat esiinny luonnossa annettuina, vaan kiinnittyvät erottamattomalla tavalla niitä hyödyntäviin ja rakentaviin inhimillisiin käytäntöihin. Luonnonvarojen tunnistaminen ja hyödyntäminen rakentuu historiallisesti, sosiaalisten käytäntöjen (mm. Knorr Cetina 1981; 1999; 2001; Schatzki 2001; 2016; Shove ym. 2012) osana ns. *luonnonvaraistumisen* prosessissa. Luonnonvaraistumisen käytännöt sisältävät aina tietokäytäntöjä, ilmentävät erilaisia luontosuhteita ja rakentavat luontoa yhteiskunnallisesti näkyväksi erilaisina luonnonvaroina. Siten erilaisten luonnonvarojen yhtäaikainen käyttö samoilla alueilla (yhteensovittaminen) vaatii syvempää luonnonvaraistumisen käytäntöjen tunnistamista, näiden käytäntöjen muutoksen ja mahdollisuuksien reflektiota. (Hast 2021.)

Ympäristökiistojen hallinnan tarpeisiin syntyneitä yhteistoiminnallisia lähestymistapoja on kehitetty jo 1970-luvulta lähtien etenkin Yhdysvalloissa (Turtiainen 1996). Suomeen ala on rantautunut tutkimustyön (esim. Peltonen & Villanen 2004; Peltonen ym. 2006; Kangasoja ym. 2008; Peltonen & Kangasoja 2009; Peltonen ym. 2012; Kangasoja 2017; Kotilainen ym. 2021; Peltonen ym. 2021) ja ammattimaisen neutraalin osapuolen avustamien käytännön kokemusten myötä (esim. Luoma 2018; Peltonen ym. 2020; Luoma ym. 2022; Peltonen & Kangasoja 2022; Saarikoski ym. 2023). Tässä katsauksessa kuvattu tuulivoima-alan ja poronhoidon välille rakennettu yhteistoiminnallinen alusta on esimerkki lähestymistavan mahdollisuuksista vastata vihreän energiasiirtymän mukanaan tuomiin yhteensovittamisen haasteisiin luonnonvarahallinnassa. Uusia konfliktin hallinnan keinoja tarvitaan etenkin poronhoitoalueen kaltaisilla alueilla, joilla tuulivoiman rakentamiseen liittyy merkittäviä huolenaiheita ja paliskunnilla on erityisiä oikeuksia alueiden käyttöön nähden.

Tuulivoimahankkeen kaavoitukseen ja YVA-menettelyyn kuuluu useita lakisääteisiä osallistamismenettelyjä, kuten kuulemisia ja yleisötilaisuuksia. Paikallista hyväksyttävyyttä tavoiteltaessa vuorovaikutuksen vähimmäisedellytykset eivät kuitenkaan välttämättä riitä. Edellä kuvatun Akordin, Suomen Tuulivoimayhdistyksen ja Paliskuntain yhdistyksen kannatteleman työn myötä syntyneen yhteistoiminnallisen alustan puitteissa tuulivoimatoimijoiden ja paliskuntien on ollut mahdollista tutustua toistensa todellisuuksiin ja oppia ymmärtämään tuulivoiman ja poronhoidon yhteensovittamisen kannalta olennaisia reunaehtoja ja tarpeita. Työ on perustunut etukäteen hyvin valmistelluille ja huolellisesti toteutetuille toimijoiden kohtaamisille ja luottamuksen rakentamiselle. Tarkastelemalla molempien maankäyttömuotojen käytäntöjä ja kehittämällä haitallisten vaikutusten arvioinnin ja kompensaaation keinoja on mahdollista löytää eri näkökulmat paremmin huomioon ottavia ratkaisuja.

Avain tulokselliseen yhteistyöhön on ollut vaikeiden kysymysten äärelle pysähtymisessä ja kiireettömyydessä sekä yhteydenpidon ja luottamuksen rakentamisen jatkuvuuden varmistamisessa. Tärkeää on ollut myös poronhoidolle kriittisten ja ylipäänsä erilaisten toiminnallisten alueiden tunnistaminen ja luovempien yhteensovittamisen käytäntöjen, kuten laidunten palauttamisen ja ennallistamisen, tarkastelu. Poronhoidon ja tuulivoima-alan keskinäisten suhteiden ja käytäntöjen kehittäminen tarjoaakin lupaavan esimerkin uudenlaisesta toimintamallista, jonka avulla voidaan lisätä toimijoiden kykyä tunnistaa luonnonvarahallinnan muutostarpeita ja tarttua niihin yhteiseen ongelmanratkaisuun perustuvilla neuvottelevilla menettelyillä.

Lähteet

- Aftenposten (2023) Kan vindturbinene bli stående uten at loven brytes? Her er fire mulige utfall av Fosen-konflikten. 2.3.2023. <<https://www.aftenposten.no/norge/i/JQ74QX/kan-vindturbinene-bli-staaende-uten-at-loven-brytes-her-er-fire-mulige-utfall-av-fosen-konflikten>>. 15.8.2023.
- Ansell, C. & Gash, A. (2008) Collaborative governance in theory and practice. *Journal of public administration research and theory* 18(4) 543–571. <https://doi.org/10.1093/jopart/mum032>
- Anttonen, M., Kangasoja, J., Luoma, E. & Paalatie, H. (2023) Tuulivoimahankkeiden suunnittelu ja operointi poronhoitoalueella – tuulivoima-alan ja poronhoidon näkemys hyvistä käytännöistä. Akordi Oy julkaisuja. <https://akordi.fi/wp-content/uploads/Paliskunnat-ja-tuulivoimatoimijat_toimintamalli_12012023_FINAL.pdf>.
- Emerson, K., Nabatchi, T. & Balogh, S. (2012) An integrative framework for collaborative governance. *Journal of public administration research and theory* 22(1) 1–29. <https://doi.org/10.1093/jopart/mur011>
- Fjellheim, E.M. (2023) Wind Energy on Trial in Saepmie: Epistemic Controversies and Strategic Ignorance in Norway's Green Energy Transition. *Arctic Review on Law and Politics* 14(2023) 140–168. <http://doi.org/10.23865/arctic.v14.5586>
- Hast, S. (2021) *Yhteensoitamattomat luonnonvarat? Tutkimus Lapin luonnonvaraistumisesta*. Acta electronica Universitatis Lapponiensis 323. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-337-285-6>
- Holopainen, H. (2021) Oikeus torppasi Kuusamon Maanangan suuren tuulivoimapuiston suunnitelmat. Yle Uutiset 27.4.2021. <<https://yle.fi/a/3-11903169>>. 5.9.2023.
- Horstkotte, T., Kumpula, J., Sandström, P., Tømmervik, H., Kivinen, S., Skarin, A., Moen, J. & Sandström, S. (2022) Pastures under pressure: Effects of other land users and the environment. Teoksessa Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J. & Moen, J. (toim.) *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change: Pastoralism in Fennoscandia* 76–98. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9781003118565>
- Huttunen, R., Kuuva, P., Kinnunen, M., Lemström, B. & Hirvonen, P. (2022) Hiilineutraali Suomi 2035 – kansallinen ilmasto- ja energiastrategia. Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja 2022:53. Työ- ja elinkeinoministeriö, Helsinki. <https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/164321/TEM_2022_53.pdf?sequence=1>.
- Joona, J. (1993) *Poronhoito-oikeus maankäyttöoikeutena*. Juridica Lapponica Nro 7. Lakimiesliiton kustannus, Helsinki.
- Kangasoja, J. (2017) *Retooling Planning-Towards Trading Zone Capabilities*. Aalto University publication series Doctoral Dissertations, 229/2017. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-60-7732-1>
- Kangasoja, J., Peltonen, L. & Puustinen, S. (2008) Maankäytön ristiriitojen käsittely – uudet työtavat ja menetelmät. Loppuraportti 31.12.2008. Yhdyskuntasuunnittelun tutkimus- ja koulutuskeskus, Espoo. <https://akordi.fi/wp-content/uploads/ym_maanka-cc-88yto-cc-88nkonfliktit_loppuraportti.pdf>.
- Kansalaisoikeuksia ja poliittisia oikeuksia koskeva kansainvälinen yleissopimus (8/1976) <https://www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1976/19760008/19760008_2#idm46494957278336>.
- KHO (2022:12) Maanangan tuulivoimaosayleiskaavaa koskeva päätös <<https://kho.fi/fi/index/paatokset/vuosikirjapaatokset/1642058489734.html>>.
- KHO (2022:38) Soklin ympäristö- ja vesitalouslupaa koskeva päätös <<https://www.kho.fi/fi/index/paatokset/vuosikirjapaatokset/1647851309062.html>>.
- Klocker Larsen, R., Staffansson, J., Omma, I.-A. & Lawrence, R. (2022) Paliskuntien ja hanketoimijoiden väliset sopimukset: Vaikutukset porojen hyvinvointiin. Senter for Samiska Studier, UiT Norges arktiske universitet.
- Knorr Cetina, K. (1981) *The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. Pergamon Press, Oxford. <https://doi.org/10.1016/C2009-0-09537-3>
- Knorr Cetina, K. (1999) *Epistemic Cultures: How the Sciences Make Knowledge*. Harvard University Press, Harvard.
- Knorr Cetina, K. (2001) Objectual practice. Teoksessa Schatzki, T., Knorr Cetina, K. & von Savigny, E. (toim.) *The Practice Turn in Contemporary Theory* 184–197. Routledge, Lontoo & New York.
- Komu, T. (2020) *Pursuing the Good Life in the North: Examining the Coexistence of Reindeer Herding, Extractive Industries and Nature-Based Tourism in Northern Fennoscandia*. Acta Universitatis Ouluensis, B Humaniora 177. <https://urn.fi/URN:ISBN:9789526225029>
- Kotilainen, J.M., Peltonen, L. & Sairinen, R. (2021) Yhteistoiminnallinen ympäristöhallinta erityispiirteineen ja sovelluksineen. *Ympäristöpolitiikan ja -oikeuden vuosikirja XIV* 7–47. <https://www.edilex.fi/ymparistopolitiikka_ja_oikeus/1000410001>.
- Kumpula, J., Jokinen, M., Siitari, J. & Siitari, S. (2020) Talven 2019–2020 sää-, lumi- ja luonnonolosuhteiden poikkeuksellisuus ja vaikutukset poronhoitoon. Luonnonvara- ja biotalouden tutkimus 58/2020. Luonnonvarakeskus, Helsinki. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-380-023-6>
- Kumpula, J., Jokinen, M., Siitari, J., Heikkinen, J., Oinonen, K., Shemeikka, P., Kontio, P. & Niemelä, A. (2022) Poronhoidon muutokset ja sopeutumiskeinot eri maankäyttömuotojen ristipaineissa. Luonnonvara- ja biotalouden tutkimus 65/2022. Luonnonvarakeskus, Helsinki. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-380-482-1>

- Laki saamelaiskäräjistä (974/1995) <<https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1995/19950974#L1P4>>.
- Lapin liitto (2022) Lapin tuulivoimaselvitys. Raportti 5.12.2022. FCG Finnish Consulting Group Oy. <https://www.lapinliitto.fi/wp-content/uploads/2022/12/Lapin-tuulivoimaselvitys-2022_raportti_05122022-1.pdf>.
- Lapin liitto (2023) Lapin aurinko- ja tuulivoimaselvitys 2023–2024 yhteensovittaa kestävän energiatuotannon ja vihreän siirtymän näkökulmia Lapissa. Blogi 30.08.2023. <<https://www.lapinliitto.fi/lapin-aurinko-ja-tuulivoimaselvitys-2023-2024-yhteensovittaa-uusiutuvasti-kestavan-energiatuotannon-ja-vihrean-siirtymän-näkökulmia-lapissa/>>. 12.10.2023.
- Luoma, E. (2018) Intressien yhteensovittaminen monenvälisenä neuvotteluprosessina: tarkastelussa Jyväskylän strateginen metsäohjelma. Pro gradu, Johtamiskorkeakoulu, Tampereen yliopisto. <https://urn.fi/URN:NBN:fi:uta-201805181718>
- Luoma, E., Kangasoja, J. & Kettunen, A. (2022) Metsäkiistoja ennakoitiin ja ratkottiin yhteistyössä – isot kysymykset edelleen auki. Suomen Luonnonsuojeluliiton, Greenpeacen ja Metsähallituksen Metsätalous Oyn välinen neuvottelu- ja sovitteluprosessi 2018–2021. Akordi Oy julkaisuja. <https://akordi.fi/wp-content/uploads/Raportti_Metsäkiistoja-ennakoitiin-ja-ratkottiin-yhteistyössä_web.pdf>.
- Löf, A., Raitio, K., Forbes, B.C., Labba, K., Landauer, M., Risvoll, C. & Sarkki, S. (2022) Unpacking reindeer husbandry governance in Sweden, Norway and Finland - A political discursive perspective. Teoksessa Horstokte, T., Holand, Ø., Kumpula, J. & Moen, J. (toim.) *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change: Pastoralism in Fennoscandia* 150–172. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9781003118565>
- Maankäyttö- ja rakennuslaki (132/1999) <<https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990132>>.
- Metsähallitus (2022) Saamelaisten kotiseutualueen luonnonvarasuunnitelma 2022–2027. Metsähallitus, Vantaa. <<https://julkaisut.metsa.fi/fi/julkaisut/show/2649>>.
- Nellemann, C., Vistnes, I., Jordhøy, P., Strand, O. & Newton, A. (2003) Progressive impact of piecemeal infrastructure development on wild reindeer. *Biological conservation* 113(2) 307–317. [https://doi.org/10.1016/S0006-3207\(03\)00048-X](https://doi.org/10.1016/S0006-3207(03)00048-X)
- Normann, S. (2021) Green colonialism in the Nordic context: Exploring Southern Saami representations of wind energy development. *Journal of community psychology* 49(1) 77–94. <https://doi.org/10.1002/jcop.22422>
- NRK (2023) Aksjonistene er fjernet fra Stortinget. 11.10.2023. <https://www.nrk.no/trondelag/to-ar-siden-hoyesterettsdommen-om-vindkraft-pa-fosen-_nye-demonstrasjoner-utenfor-stortinget-1.16589436>. 12.10.2023.
- Paliskuntain yhdistys (1990) Paliskuntain yhdistyksen säännöt, 2 §. <<https://paliskunnat.fi/py/organisaatio/paliskuntain-yhdistys/saannot/>>.
- Paliskuntain yhdistys (2023a) Poro ja poronhoito <<https://paliskunnat.fi/poro/poronhoito/>>. 15.10.2023.
- Paliskuntain yhdistys (2023b) Onko vihreässä siirtymässä tilaa oikeudenmukaisuudelle? Poroblogi 22.3.2023. <<https://paliskuntainyhdistys.blogspot.com/2023/03/onko-vihreassa-siirtymassa-tilaa.html>>. 15.10.2023.
- Pekkarinen, A.J., Rasmus, S., Kumpula, J. & Tahvonen, O. (2023) Winter condition variability decreases the economic sustainability of reindeer husbandry. *Ecological Applications* 33(1) e2719. <https://doi.org/10.1002/eap.2719>
- Peltonen, L., Faehnle, M., Saarikoski, H., Hannonen, P., Kotilainen, J., Litmanen, T., Luoma, E. & Peltola, T. (2021) Ohuesta osallistumisesta yhteiseen ongelmanratkaisuun. Tiekartta kohti yhteistoiminnallisempaa Suomea. Suomen ympäristökeskus, Helsinki. <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/338545/Core_tiekartta_kohti_yhteistoiminnallisempaa_Suomea.pdf?sequence=1>.
- Peltonen, L., Hirvonen, J., Manninen, R., Linjama, H. & Savikko, R. (2006) Maankäytön konfliktit ja niiden ratkaisumahdollisuudet: Suomalaisen nykytilan kartoitus. Suomen ympäristö 12/2006. Ympäristöministeriö, Helsinki. <<http://hdl.handle.net/10138/38783>>.
- Peltonen, L. & Kangasoja, J. (2009) Konfliktien kartoitus suunnittelun apuvälineenä. *Yhdyskuntasuunnittelu* 47(4) 88–97.
- Peltonen, L. & Kangasoja, J. (2022) Ympäristösovittelu. Teoksessa Ervasti, K. & Attias, M. (toim.) *Sovittelu ja sen sovellukset* 253–272. Edita Publishing Oy, Helsinki.
- Peltonen L., Kangasoja J., Luoma E., Turunen J.-P. & Lahdenperä S. (2020) Saamelaisten kotiseutualueen valtion metsien käytön ristiriidat ja ratkaisumahdollisuudet – Konfliktikartoitus. Metsähallitus, Vantaa. <<https://julkaisut.metsa.fi/fi/julkaisut/show/2496>>.
- Peltonen, L., Verkasalo, A., Mynttinen, E. & Kangasoja, J. (2012) Sovittelu osana paikallisten ympäristökiistojen hallintaa – Maankäyttö ja ympäristökiistojen sovittelun kokeiluhankkeen (SOMARI) kokemuksia, tuloksia ja arviointia. Aalto-yliopiston julkaisusarja TIEDE+TEKNOLOGIA 9/2012. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-60-4685-3>
- Peltonen, L. & Villanen, S. (2004) Maankäytön konfliktit ja niiden ratkaisumahdollisuudet. Osa 1. Katsaus käsitteisiin ja kirjallisuuteen. Suomen ympäristö 723. Ympäristöministeriö, Helsinki. <<http://hdl.handle.net/10138/24340>>.

- Pohjoinen ohjelma (2023) Pohjoinen ohjelma – kasvua, turvallisuutta ja yhteistyötä <<https://www.rovaniemi.fi/loader.aspx?id=154918ff-acc3-485b-9cf2-167f166eaa1f>>.
- Poronhoitolaki (848/1990) <<https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1990/19900848>>.
- Saarikoski, H., Luoma, E., Bor, S. & Polska, P. (2023) What went right? A collaborative process to prepare a city forest management strategy. *Journal of Environmental Policy & Planning* 25(6) 752–765. <https://doi.org/10.1080/1523908X.2023.2258524>
- Sarkki, S., Heikkinen, H.I. & Löf, A. (2021) Reindeer herders as stakeholders or right-holders? Introducing a social equity-based conceptualization relevant for indigenous and local communities. Teoksessa Nord, D.C. (toim.) *Nordic Perspectives on the Responsible Development of the Arctic: Pathways to Action* 271–292. Springer Polar Sciences, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-52324-4_13
- Schatzki, T. (2001) Introduction - Practice theory. Teoksessa Schatzki, T., Knorr Cetina, K. & von Savigny, E. (toim.) *The Practice Turn in Contemporary Theory* 10–23. Routledge, Lontoo. <<https://logicacritica.files.wordpress.com/2019/11/t-schatzki-the-practice-turn-in-contemporary-theory-2001.pdf>>.
- Schatzki, T. (2016) Practice theory as flat ontology. Teoksessa Spaargaren, G., Weenink, D. & Lamers, M. (toim.) *Practice theory and research: Exploring the dynamics of social life* 28–42. Routledge, Lontoo. <https://doi.org/10.4324/978131565690>
- Shove, E., Pantzar, M. & Watson, M. (2012) *The Dynamics of Social Practice. Everyday life and how it changes*. SAGE Publications, Lontoo. <https://doi.org/10.4135/9781446250655>
- Skarin, A., Sandström, P. & Alam, M. (2018) Out of sight of wind turbines—Reindeer response to wind farms in operation. *Ecology and Evolution* 8(19) 9906–9919. <https://doi.org/10.1002/ece3.4476>
- Skarin, A., Sandström, P., Brandão Niebuhr, B., Alam, M. & Adler, S. (2021) Renar, renskötsel och vindkraft: vinter- och barmarksbete. Rapport 7011. Naturvårdsverket, Tukholma. <<https://res.slu.se/id/publ/115488>>.
- Strand, O., Colman, J.E., Eftestøl, S., Sandström, P., Skarin, A. & Thomassen, J. (2018) Vindkraft och renar: En kunskapssammanställning. Rapport 6799. Naturvårdsverket, Tukholma. <<https://www.naturvardsverket.se/4ac657/globalassets/media/publikationer-pdf/6700/978-91-620-6799-1.pdf>>.
- Suomen perustuslaki (731/1999) <<https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731>>.
- SVT (2022) Samebyordföranden: Sverige står inför ett vägval. 4.6.2022. <<https://www.svt.se/nyheter/sapmi/samebyordforanden-sverige-star-infor-ett-vagval>>. 7.8.2023.
- Turtiainen, M. (1996) Ympäristönsiirtojen sovittelumenettely – kirjallisuuskatsaus yhdysvaltalaisista kokemuksista. Suomen ympäristökeskuksen moniste 40. Suomen ympäristökeskus, Helsinki. <<http://hdl.handle.net/10138/169496>>.
- Valtioneuvoston asetus tuulivoimaloiden ulkomelutason ohjearvoista (1107/2015) <<https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2015/20151107>>.
- Williams, S. & Doyon, A. (2019) Justice in energy transitions. *Environmental Innovation and Societal Transitions* 31 144–153. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2018.12.001>
- YLE (2021) Suomalaisen energiayhtiö St1:n jättimäinen tuulipuistohanke Norjassa jäissä. 2.4.2021. <<https://yle.fi/a/3-11868856>>. 12.9.2023.
- Österlin, C. & Raitio, K. (2020) Fragmented Landscapes and Planscapes – The Double Pressure of Increasing Natural Resource Exploitation on Indigenous Sámi Lands in Northern Sweden. *Resources* 9(9) 104. <https://doi.org/10.3390/resources9090104>